

І. В. ФАБРИЦІУС

(Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ТОПОГРАФІЗАЦІЮ ПЛЕМЕН СКІФІЙ¹

I

Радянські історики, розпочавши вивчення скіфської проблеми, поставили дуже критично до порочної по суті і надзвичайно шкідливої в силу стрункості своєї побудови концепції буржуазних вчених, за якою скіфську культуру нібито створили зайшли „завойовники іранці“ та „геніальні греки-колоністи“.

Замість цієї міграціоністської теорії, яка заперечує самотній характер древнього періоду історії нашої країни, радянські скіфознавці з перших своїх кроків орієнтувались на розв'язання проблеми Скіфії як історичного явища і в цьому напрямі скерували дослідницьку роботу щодо з'ясування походження і суті Скіфії, скіфів та їх культури.

В Інституті археології Академії наук Української РСР протягом ряду років опрацювання величезного фактичного матеріалу, нагромадженого вітчизняною археологією, було скероване в основному на виявлення локальних варіантів культури скіфського часу по пам'ятках, знайдених на Україні. Особлива увага при цьому була звернена на пам'ятки, дата яких легко визначається з допомогою грецьких речей, що входять до їх складу, внаслідок чого такі пам'ятки та їх речові комплекси стають особливо цінним історичним датуючим джерелом.

За кількістю подібних датованих пам'яток перше місце, безперечно, належить верхів'ям р. Тясмина і близькому до них пониззю р. Росі; тут дб того ж розкопано більше ніж будь-де пам'яток скіфського часу.

З 1938 р. вивчення району р. Тясмина за раніше здобутими матеріалами було підкріплено розкопками і розвідками городищ з тій же місцевості, починаючи від визначного Шарповського городища, виявленого в 1938 р. за 1,5 км від відомого раніше Галущинського (або Жарища)². Зібрані нами археологічні матеріали в поєднанні з багатими знахідками речей з досліджених раніше могильників є органічною, невід'ємною частиною місцевої історії, місцевої культури. Грецькі речі перестали бути тільки показом „примхи багатія варвара“, скіфаномарха, а перетворились на важливе джерело ознайомлення з найкрупнішим торговельним і виробничим центром у глибині Скіфії, що повному освітлює риси початкової історії Української РСР.

¹ Стаття публікується в дискусійному порядку.

² В околицях згаданих двох городищ у 1939—1945 рр. виявлені городища Макіївське і Будянське, за типом зв'язані з першими. До того типу повинно бути віднесене і відоме з описів О. О. Бобринського та із загальних висловлювань В. В. Хвойка Мотронинське городище, знову обслідуване в 1938 р.

У дальшому порівняння тясминських пам'яток з пам'ятками пониззя р. Росі (так званою канівською групою) дало можливість виявити спільні риси в культурі обох цих областей; разом з тим була встановлена наявність безперечних, хоч на той час ще не зовсім окреслених, відмін між ними.

Порівняння цих південних областей правобережного Лісостепу з прикивською, що лежить далі на північ, показало, що тут, на півночі, склався інший варіант культури, що тут діяла інша господарська основа, в якій торгівля з греками не мала великого значення; що торговельні і якісь глибші зв'язки скеровані на захід, в область висоцької культури; що аж до кінця IV — початку III ст. ст. до н. е. тут взагалі немає ні скіфської зброї, ні виробів у звіриному стилі. Словом, виявилась неможливість об'єднати басейни рр. Тясмина, Росі і прикивську територію в одну „київську групу“, як це робили дореволюційні російські дослідники і як це наполегливо і незмінно роблять іноземні автори.

Працюючи і далі над виявленням локальних культур, вдалося встановити, що зв'язок „роменської групи“ (Сула) з Кавказом є зовнішньою і недовготривалою ознакою, що, незважаючи на безсумнівні риси відмінності, зв'язок Сули з усією лісостеповою Наддніпрянщиною має глибшу і міцнішу основу, ніж зв'язок з Кавказом, що в той же час Ворскла не менш відмінна від Сули, ніж Сула від Тясмина.

А на схід від Ворскли визначилась цікава, хоч і невелика поки що, група древніх поховань, які за часом стоять між скотарями пізнього періоду бронзи і войовничими кочівниками скіфського часу.

На основі такого порівняльного аналізу пам'яток уже на 1946 р. накреслилась можливість виділення 14 археологічних регіонів¹. Паралельно з цим провадилось порівняння локальних культур з історичними джерелами, насамперед з „Історією“ Геродота.

Внаслідок цього опрацювання була створена карта розташування племен Скіфії до V ст. до н. е. (див. стор. 52), що дає, як нам здається, досить переконливе погодження археологічних пам'яток з відомостями Геродота.

II

Порівнюючи текст „Історії“ Геродота з археологічними пам'ятками, насамперед з тими, які датовано не пізніше V ст. до н. е., матимемо досить тверду основу і для відновлення етнокарти Скіфії.

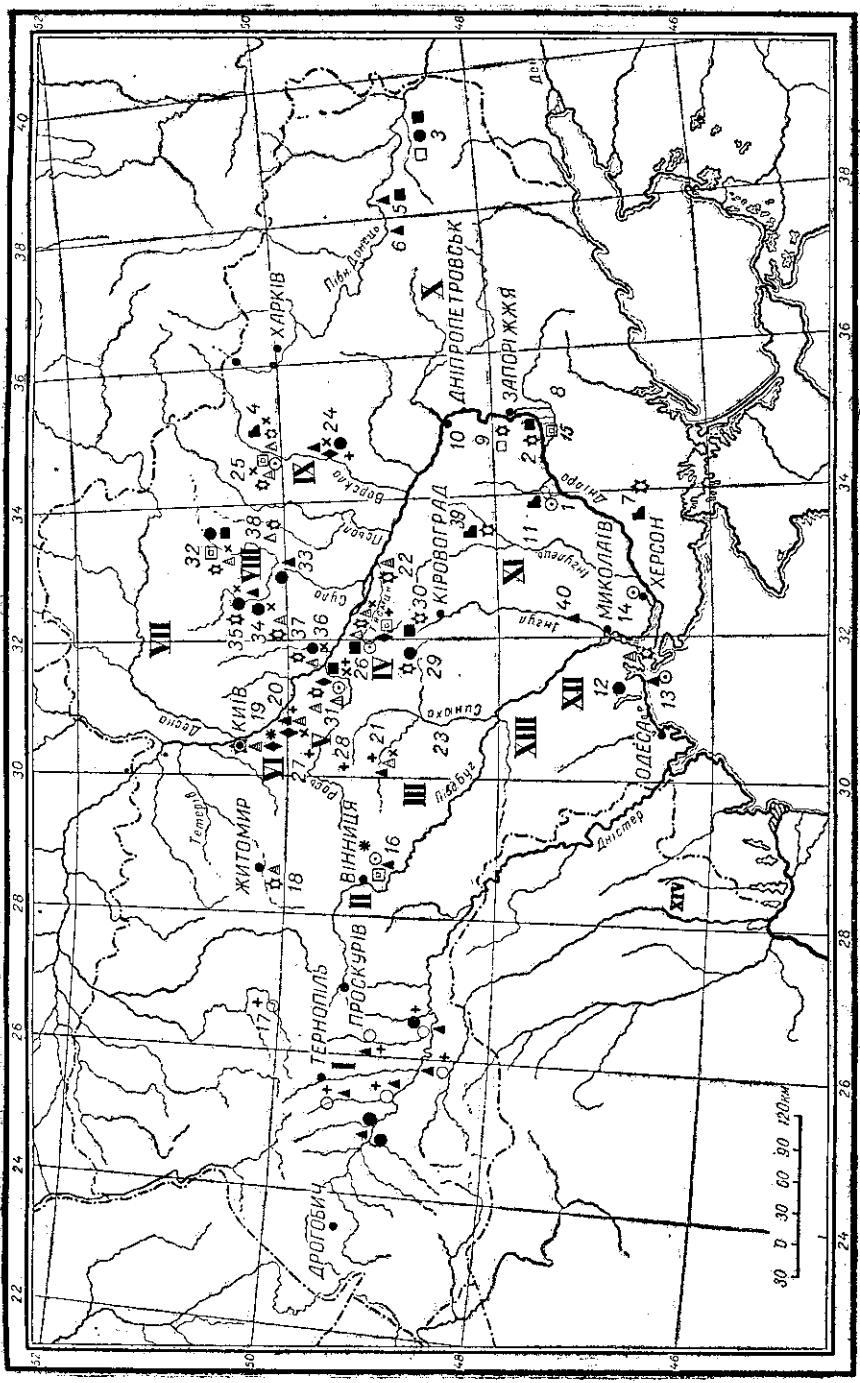
Почнемо з опису географічного уявлення про Скіфію, якою вона була в V ст. до н. е., порівняно з сучасною картою.

Розміри Скіфії Геродот визначає в понад 520 000 км² в сучасному обчисленні, що відповідає розмірам Української РСР без її західних областей. Він же цілком певно встановлює, землі яких племен і в якому порядку, починаючи з південного заходу від гирла р. Дунаю, межують із Скіфією. Це — землі фракійців, агафірсів, неврів, андрофагів, меланхленів, савроматів. Провівши цю лінію, Геродот доходить до гирла р. Дону (Танаїсу) і вважає, що ця лінія мала близько 2100 км, складаючи три сторони чотирикутника; четверта сторона йшла узбережжям Чорного (Понт Евксинський) та Азовського (Меотида) морів.

Розглянувши етнокарту Скіфії (стор. 52), переконуємося, що Геродотове обчислення досить точне. Неправильне визначення контура як „чотирикутника“ пояснюється ось чим: Геродоту був відомий південно-

¹ Про це автором було зроблено доповідь на конференції Інституту археології Академії наук Української РСР в 1946 р. Короткий реферат на цю тему див. в „Археології“, 1, вид. АН УРСР, 1947, стор. 207—208.

КАРТА РОЗТАШУВАННЯ ПАМ'ЯТОК КІНЦЯ VII — ПОЧАТКУ V СТ. СТ. ДО Н. Е.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Похоронні споруди

- — тип „катакомб“ (підбій)
- — верхньодністровський тип з каменю
- — приазовський тип з каменю
- △ — тип „будинку“ з дерева
- ▲ — тип „зрубу“ з дерева

Знахідки

- + — кераміка верхньодністровського типу
- × — кераміка середньодністровського типу
- * — кераміка немирівського типу
- ▲ — окремі речі скіфського типу
- ⊕ — повний комплекс скіфського типу
- — окремі грецькі речі
- ⊙ — комплексні знахідки грецьких речей
- — кавказькі та закавказькі вироби
- ◆ — верхньодністровські та прикарпатські вироби

Місця знахідок

- 1 — Михайлово-Апостолове; 2 — Нікопольська група; 3 — Криворіжжя; 4 — Кириківка-Лихачівка; 5 — Комишеваха;
- 6 — Черногорівка; 7 — Сірогози; 8 — Велика Білозер а; 9 — Кічкас; 10 — Башмачка; 11 — Кривий Ріг;
- 12 — Аннівка; 13 — Березань, Аджигол, Петухово; 14 — Рожнівка; 15 — Кам'янка Дніпровська; 16 — Немирів;
- 17 — Сокиринці; 18 — Котельня; 19 — Перепетове поле; 20 — Трипілля; 21 — Ражанівка; 22 — Табурці;
- 23 — Умань (Білогрудівські зольники); 24 — Мачухи; 25 — Більська група; 26 — Тяминська група; 27 — Забара;
- 28 — Соколівка; 29 — Мартоноша; 30 — Мельгунівський курган; 31 — Канівська група; 32 — Роменська група;
- 33 — Лубни; 34 — Поставамки; 35 — Кулешівка; 36 — Гладківщина; 37 — Сурмачівка; 38 — Гадач; 39 — Сергі-
- івка; 40 — Привільне.

Римські цифри означають археологічні регіони.

західний кут — гирло Дунаю і північно-західний — верхів'я Південного Бугу, міг бути відомий і північно-східний кут — Більське городище, яке відвідували торгівці з Ольвії і, мабуть, із Пантикапею та Танаїса, а Танаїс визначав південно-східний кут.

Якщо проводити кордон із савроматами по Північному Дінцю і пониззю Дону, від Лихачівки до Недвигівського городища, то виявиться, що відстань між цими двома пунктами відповідає довжині кожної з сторін „геродотового чотирикутника“ — близько 720 км. Але сподіватися від Геродота точного розрахунку відстаней у градусній сітці ми, звичайно, не можемо.

Різноміжність виявляється насамперед в обчисленні віддалі від Ольвії до гирла Дону саме в тій східній частині Скіфії, яка була, очевидно, невідома не тільки ольвіюполітам, але й грекам взагалі, і через те цілком припустиме неправильне уявлення про довжину шляху через приазовський степ.

Усі неваді спроби ототожнити східні ріки, вказані Геродотом, з тими, що існують на сучасній географічній карті, є переконливим доказом того, що східну половину приморського кордону Скіфії Геродот побудував гіпотетично.

Аж ніяк не вважаючи, що наші висловлювання можуть розв'язати питання про „геродотовий чотирикутник“, гадаємо, що вони все ж можуть відповідати вимогам робочої гіпотези в історичному аналізі; слід зауважити, що в цьому дослідженні ми беремо, як було вказано вище, до уваги в основному тільки ті факти, які належать не пізніше, як до V ст. до н. е., і безпосередньо не розглядаємо тих племен, землі яких, за Геродотом, межують із Скіфією.

Отже, всередині Скіфії залишаються такі племена: чотири скіфських — кочівники царські (базиліди, „аристократи“, благородні, вільні) і підлеглі кочівники (просто „номади“), георгі (землероби) і аротери (орачі); каліпіді — змішане греко-скіфське населення навколо Ольвії; алазони, будіни і гелони, причому останні три — племена не скіфські.

Переходячи до спроби визначити землю всіх цих племен відповідно до наших географічних уявлень, вважаємо потрібним зробити таке зауваження.

Усі характеристики, дані Геродотом племенам Скіфії, містять вказівки про їх господарські ознаки, і це має особливу цінність при порівнянні тексту з пам'ятками. Господарства — кочове скотарське і землеробське — у відповідних племен Скіфії визначені цілком певно. Але при цьому, описуючи лісисті землі будинів, Геродот особливо підкреслює наявність тут диких тварин, що мають промислове значення, і вказує навіть на продукцію, яка вироблювалася внаслідок полювання на цих тварин. Такий поширений опис дуже неговірного автора свідчить про велике значення цієї галузі господарства. Отже, і сучасному історикові слід звернути на цю галузь господарства серйозну увагу, врахувати її місце в господарстві та економіці Скіфії.

З огляду на фізико-географічні та історичні умови території Скіфію можна розподілити на дві основні області — Лісостеп і Степ.

III

Розподіл приморських степів на приазовську — на схід від скіфів-землеробів — та причорноморську частини, зроблений Геродотом, цілком відповідає дійсності. Обширний приазовський степ за природними умовами особливо сприяв кочовому скотарству. Тут, від Дніпра до Дону,

кочували царські скіфи-воїни з підвладними їм номадами, які випасали їх стада, не будучи, треба думати, за архаїчного часу пов'язані з якимось постійним місцеперебуванням. Тому тільки загадковий Геррос — місце поховання всіх предків Іданфірса, очевидно, міг би зберегти для нас неперушні археологічні пам'ятки цієї епохи.

Проте у питанні про Геррос між дослідниками панує, як відомо, цілковита непогодженість; це, дійсно, „темне місце“ у Геродота. Наприклад, р. Молочна аж ніяк не може протікати між Дніпром (Борисфен — у всіх дослідників) і Каланчаком (Гіпакір — в „концепції Брауна“, що має багато послідовників), так само як, за Геродотом, велика ріка Гіпакір не може бути ототожнена із сучасною мілкою річечкою Каланчаком. Ніякі кабінетні хитромудрості не допоможуть розшукати Геррос до того часу, поки не будуть виявлені відповідні за часом та за географією похоронні пам'ятки. І тим більш до того часу, поки залишається неясним, чому Ольвію, що була розташована на Бузькому лимані, Геродот пов'язує з Борисфеном, тоді як на досить вивченому пониззі Дніпра немає слідів вивозу з Ольвії раніше IV ст. до н. е., а єдиний випадок знахідки грецьких виробів V ст. до н. е. у курганах біля Михайлова-Апостолюва свідчить про зв'язок з Пантікапеем (тобто, поминувши Дніпро), а не з Ольвією.

Але, незалежно від місцезнаходження Герроса, досить виразні пам'ятки показують, що поховання знатних скіфських вождів і взагалі поховання чисто скіфського типу з'являються саме в Приазов'ї, починаючи з архаїчного часу.

Поховання із золотом відомі в Томаківці (Дніпропетровська область, біля Нікополя), у Криворіжжі (Ворошиловградська область), у Лихачівці і Кириківці (Полтавська область), причому у Томаківці і в курганах біля Лихачівки знайдені разом зброя і вироби у виразно виявленому скіфському стилі.

Дуже цікаві поховання верхівця знайдені в кургані біля Лихачівки та в Чорногорівці на Дінці (Ізюмський район, Харківська область) і Камишевасі (Сталінська область, Ямський район, що є найближчим до Дінця).

У Чорногорівці (курган № 1, поховання № 3) біля скорченого кістяка на рівні ґрунту¹ знайдені бронзові вудила типу „із стременом“ з псаліями і бронзовими бляхами, відлитими за древнім, добре відомим зразком кістяних круглих блях, які трапляються при скорчених пофарбованих кістяках періоду бронзи, що надає особливої цінності цьому комплексу.

Основне поховання в цьому невеликому (2 м висоти) кургані складалося із скорчених кістяків у підбоях — „катакомбах“, причому для трохі пізнішого поховання зроблено нову камеру в тій же впускній ямі, під прямим кутом до першої.

Щоб з'ясувати зв'язок між похованнями в цьому кургані, слід нагадати, що в сусідній з Чорногорівкою Малій Камишевасі під насипом розчищена ґрунтова яма глибиною 0,7 м, вкрита обвугленими колодами або досками. На дні ями виявлено жіночий кістяк, що лежав на спині з витягнутими кінцівками, „в головах — круглодонний горщечок скіфського типу“.

Друге поховання цього ж кургана — „катакомбне“, в інвентар якого входили: „кістяне шило, бронзове шило, бронзовий клинок і буси:

¹ В. А. Городцов, Материалы археологических исследований на берегах р. Донца в Изюмском уезде, Труды XII АС, т. I, стор. 242. Городцов вважає, що це поховання зроблено в насипу, але навряд, щоб це визначення було правильне.

літі бронзові, азбестова і синя скляна¹, що дає підставу датувати це поховання досить пізнім часом.

Ці приклади, взяті для порівняння, доводять, що між часом круглодонної посудини скіфського типу, бронзових вудил із псаліями, бронзових наслідувань „кістяних блях“ і часом катакомбного поховання з литими бронзовими і скляними бусами не може бути такого великого розриву, як це звичайно вважають.

Не менш показовим є і курган у Камишеvasі, розкопаний Бранденбургом², що являє собою родову усыпальню з такими похованнями:

а) у підбої з впускного колодязя лежав кістяк на спині, з піднятими коліними; тут же знайдено „пластинчатий гладенький бронзовий наконечник стріли або списа“ та „характерно орнаментовану велику посудину“. Важливо відзначити, що на цій посудині є дуже оригінальне поєднання — проколи з горошинами (типові для архаїчної Скіфії, разом з тим дуже древній прийом) і прямолінійні відрізки відбитків шнура. Форма і краса „горошинами“ цієї посудини аналогічні знайдений у похованні в;

б) у похованні в грунтовій ямі виявлений такий самий наконечник, як і в похованні а. Посудини тут не було. Рівень дна цієї ями відповідає рівню дна підбою поховання а;

в) у насипу на 0,9 м вище підшви кургана знайдено кістки тварини і посудину з кулевидним тулубом, з коротким, без шийки, відгином краю, прикрашену нижче відгину пояском із горошин;

г) на 0,35 м вище пункту в виявлено поховання, інвентар якого складався з бронзових вудил „із стременом“, псалій з гудзиками на кінцях (кавказький тип), невеликої бляшки з петлею на зворотному боці і ножа, що, безперечно, перероблений з якогось виробу типу періоду пізньої бронзи.

Таким чином, взяті для прикладу поховання в камишевахському кургані можуть відповідати курганам Черногорівки і Малої Камишевахи в межах більш-менш тривалого хронологічного відрізу.

Сюди ж, до правобережної північно-донецької групи належить і курганна знахідка в Криворіжжі³, що складається з мілетської посудини кінця VII — початку VI ст. ст. до н. е., вавилонської срібної посудини у вигляді голови бика, масивної золотої гривни нез'ясованого поки що походження та двох невеликих „грубих глечиків“, що надають місцевого колориту раннього скіфського часу всьому цьому різноманітному комплексу. Так і здається, що тут похований скіф (або скіфянка) з добутих в азіатських походах трофеями.

Уся ця група пам'яток є досить переконливою, як нам здається, підставою для того, щоб на основі даних цих пам'яток провести кордон між скіфами і савроматами по Північному Діну, підставою тим важливішою, що на схід від цієї річки архаїчні скіфські пам'ятки невідомі.

Біля с. Кириківки⁴ в кургані № 8 виявлено десять різночасних, але досить раних поховань. Одинадцять ж поховання (№ 8) дало таку картину: „в гробниці з дерева“ розмірами 2 × 1 м, вкритої дошками або брусами, виявлено поховання в скорченому стані; пофарбований

¹ В. А. Городцов, Материали археологических исследований на берегах р. Донца в Изюмском уезде, Труды XII АС, т. I, стор. 294—295, курган IV, поховання 1, 2.

² ОАК, 1892, стор. 37—39.

³ Т. Н. Княпович, К вопросу о торговых сношениях греков с областью Таванса, ИГАИМК, вып. 104, стор. 98, 99.

⁴ Е. Мельник, Раскопки курганов в Харьковской губ. в 1900—1901 гг., Труды XII АС, т. I, стор. 104 і сл.

кістяк лежав на боці. Біля кістяка знайдено дві посудини з глини і 12 бронзових наконечників стріл, з них одна стріла „двобока“, тобто скіфської архаїчної форми (форми інших стріл, на жаль, за текстом звіту встановити не можна).

У кургані № 13 того ж могильника виявлена яма-колодязь, обставлена брусами і вкрита накатником; вона закінчується великою камерою-підбodem, обставленою стовпами, які підтримують стелю з дерева; дно ями встелено берестою. Небіжчик покладений навзгак на особливу підстилку також з берести; ноги похованого, можливо, були зігнуті в колінах. Біля скроні виявлена золота прикраса. Весь інвентар складався із звичайного підвісного бруска-точилки і кістяної палички з жолобком на середині, колчана з берести, в якому було вісім бронзових наконечників стріл, і серед них одна стріла „велика дволопатева з довгим крючком і рубчатою втулкою“ і дві „такі ж, але трохи менші“, що є одним з найдревніших типів наконечників стріл. У ногах небіжчика лежав кістяк вівці.

У пам'ятках, розташованих на лісостеповій околиці Кириківки, уже виразно виступають ознаки схрещування поховальних звичаїв скіфського і доскіфського часу.

Дерев'яне склепіння скіфського часу, що формою нагадує „будинок“, зустрічається поряд з поховальною спорудою катакомбної форми, виявленою, наприклад, під насипом кургана № 13, в якому поховано знатного члена племені. Але посуду в цьому похованні вже немає, як немає його і в Чорногорівці та в Камишеवासі.

Про поєднання звичаїв скіфського часу з традицією більш ранньої епохи свідчить і розглянуте раніше поховання (№ 8) в кургані № 8 Кириківського могильника. Тут виявлені наконечники стріл, що належать до скіфського часу. В той же час кістяк лежав у скорченому стані; він був пофарбований, і його супроводив глиняний посуд.

Такий комплекс знахідок пов'язує поховання скіфського часу в кургані № 8 з більш давніми похованнями під тим же насипом, що дає підставу вважати його родовою усипальною, яка існувала аж до скіфського часу.

Розглянуті вище пам'ятки Ворскло-Донецької групи є не унікальними, а тільки найбільш показовими серед серії таких же пам'яток.

Слід відзначити, що як у Приазов'ї, так і в суміжних з ним районах Лісостепу в пам'ятках, що нас цікавлять, звичайні різні підсипки дощівки поховальної споруди у вигляді золи, вапняку, різних кольорів землі і фарб, які клали у два або навіть у три шари. Подібний звичай пов'язує поховання скіфського і доскіфського часу так само, як і звичай покладення небіжчика у скорченому стані на боці і на спині, з піднятими коліньми.

Такі звичаї спостерігаються і в надніпровській частині Приазов'я у поєднанні з ямними, підбійними і кам'яними гробницями обох зазначених вище періодів.

Яскравим прикладом таких поховань можуть бути курган III Сірогоз та курган біля Великої Білозерки¹, причому останній є ближницею відомої Чмирьової могили. Різноманітні поховальні споруди періоду бронзи, з яких складаються родові усипальні кургана III Сірогоз і Білозерки, в Сірогозах закінчуються похованням № 5, у підбої, цілком аналогічному тим, які з інвентарем періоду бронзи є в обох курганах, що ми вивчаємо. Аналогічний тут і обряд; але похов-

¹ Ф. А. Браун, Отчет о раскопках в Таврической губ. в 1898 г., ИАК, вып. 19.

вання № 5 датується таким інвентарем: архаїчним бронзовим наконечником стріли (типу мельгунівської знахідки), чотиригранним наконечником стріли із кості, чудовою головою грифа з кості та ін. Характерно, що принесена в поховання № 5 частина туші коня (або бика) була покладена поза камерою, на східці підбою — за звичаєм „катакомбних“ поховань.

Нерозривність зв'язку між похованнями періоду бронзи і скіфським може бути доведена ще й тим, що кращі за методикою розкопки (Брауна) виявили факт повторних досипок сірогозького III і білозерського курганів, причому у всіх досипках поховання подібні до основних.

На основі дніпровської правобережної групи пам'яток — Нікопольської і Кічкаської можна також говорити про зв'язок доскіфських поховань із скіфськими, але вже з іншими показниками щодо поховальних споруд і звичаїв.

На Кічкаському курганному могильнику¹ серія поховань в ящику, складеному з великих каменів і вкритому плитами, але без кам'яної підстилки на дні, починається скорченими похованнями без інвентаря або такими ж похованнями з кремінним наконечником стріли і доходить до чудового поховання у простягнутому на спині стані, виявленому в кургані № 25 з бронзовими наконечниками стріл V ст. до н. е. і сокирою-кльвіцем з бронзи, оформленою в строгому стилі пізньої скіфської архаїки (голова грифа)². На тому ж могильнику є ще аналогічні поховання скіфського часу. Закінчується ця серія багатим похованням IV ст. у кургані № 11 в ямі з кам'яною закладкою над нею³.

Кам'яні закладки над похованнями періоду бронзи, виявлені біля Башмачки⁴, можна розглядати як нижню ланку ланцюга надпорізьких закладок, простежених від неоліту до скіфського часу⁵.

Поряд з описаними похованнями на Кічкасі є і справжні кам'яні ящики з великих тесаних (з внутрішнього боку) плит. Вони виявлені в курганах Олександропольському, Довгій Могилі і Товстій Могилі біля с. Біленького.

У Довгій Могилі⁶ довгастих ящик із чотирьох плит, встановлений „на самому материк“, прикритий двома плитами. Небіжчик покладений на лівий бік; поруч з ним виявлено кістки молодого коня, а біля голови небіжчика — дві посудини, у ногах — третя. В тому ж кургані, на протилежному боці, на рівній відстані від центра, знаходилася яма, закрита двома кам'яними плитами; у ній — скорчений кістяк без речей.

Центральне поховання зроблено в ямі, стіни якої вертикально обставлені стовпами, що підтримували накатник. Інвентар складається з плоского листовидного клинка з коротким черенком і грубої посудини; у ногах небіжчика виявлено кінський кістяк і розкидані кістки інших тварин. Також на центральній осі кургана, але у верхніх шарах насипу (на глибині 0,7 м), виявлено подібне ж поховання у зрубі, інвентар якого складався з плоского листовидного клинка більшого розміру, ніж перший, і дуже грубої посудини у вигляді прямокутної неглибокої площки, що злегка звужувалася до дна.

¹ А. В. Добровольський, Звіт за археологічні дослідження на Дніпрельстані р. 1927, Збірник Дніпропетровського музею, т. I, 1929.

² Там же, стор. 80—84.

³ М. Рудинський, Археологічна розвідка на Дніпрельстані, Зб. Дніпропетровського музею, т. I, 1929, стор. 51—54.

⁴ О. Лагодовська, Кам'яні закладки Надпоріжжя, Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949, стор. 176—178.

⁵ Там же, стор. 163—169; А. Добровольський, там же, стор. 188—189.

⁶ Древности Геродотовой Скифии, вып. I, стор. 26—28.

У Довгій Могилі, яка, безперечно, була насипана в кілька прийомів, маємо таку ж родову усипальню, в якій звичай поховання коня в ямі із стовпами, що підтримують накатник, і в кам'яному ящику свідчить про наявність конярства ще задовго до скіфського часу.

У Товстій Могилі біля с. Біленького¹ кромлех із великих каменів оточував центральні поховання у вузькому трапецієвидному ящику без речей. Ящик встановлений на материку, а навколо нього були розташовані поховання у неглибоких ямах, також без речей. Для цих поховань характерні накатники і покришки з очерету над ямами, кольорова насипка долівки, наявність вугілля. Небіжчиків ховали в скорченому стані на боці і на спині, з піднятими коліньми. Дуже характерним є заховування у насипу і на материку (при центральному похованні довгастих антропоморфних або фалічних) каменів, які клали сторч або плазом.

У сусідніх курганах виявлені скорчені поховання у підбоях, причому в одному випадку спускову яму закривали кругляки і очерет, а в другому — камінь такої ж форми, як і в Товстій Могилі, з такою ж, як і там орієнтацією (розширеним кінцем на схід). Ці камені, однакової форми (за Забеліним, — у вигляді „баби“), свідчать про співіснування поховань у ящиках і в підбоях.

Великий інтерес становлять близниці біля с. Томаківки. Біля обох (дальні — Слонівські і ближні — Томаківські) виявлено складні споруди з каміння, в яких трапляються похило поставлені довгі камені; ці споруди починаються від східної частини курганів і простягаються на 200 м і більше.

У кожній з цих близниць Забелін² розкопав по одному насипу, де виявив камерні споруди IV ст., завали каміння над ямами, починаючи майже від вершини насипу, а на рівні ґрунту — обширний дерев'яний настил; при цьому у Слонівській близниці був і кромлех. Парних насипів до цих двох курганів Забелін не розкопував, вважаючи, за прикладом Александрополя і Краснокутська, що вони нічого, крім древніх поховань, які його не цікавили, не дадуть, і він, треба думати, мав рацію, — таке спарування найбільших курганів не може, звичайно, бути тільки випадковим сусідством.

У Гострій Могилі, що входить у ту ж томаківську групу, випадково знайдений загальновідомий комплекс золотих речей з мечом; Забеліну не вдалося встановити місця і уточнити обставини знахідки. Але і в цьому випадку ми зустрічаємось з використанням як закладки, кромлеха (або щось на зразок їх) і дерева, застосованого для влаштування інших гробниць під тим же насипом; одне поховання було зроблене в підбої. Всі ці поховання належать до періоду бронзи.

На підставі цих вищенаведених прикладів можна твердити, що кам'яні закладки і ящики періоду бронзи біля Башмачки, кам'яні ящики Александрополя, Кічкаса і Біленького генетично пов'язані з подібними ж спорудами скіфського часу на тих саме могильниках.

У передскіфській і в скіфській часи різні види кам'яних споруд співіснують з дерев'яними спорудами, але ці останні, а разом з ними й кераміка, поступово втрачали своє значення в Степу і пізніше зовсім зникають з поховань, затримуючись, як побачимо далі, у Лісостепу до кінця скіфського періоду. В IV ст. до н. е. провідною формою поховальної споруди, успадкованою від предків головного племені в степах Приазов'я залишилась „катакомбна“ — в підземних камерах і підбоях.

¹ Древности Геродотовой Скифии, вып. II, стор. 54—58.

² Там же, стор. 64—69.

В архаїчних похованнях Приазов'я не зустрічається предметів розкошів грецького виробу, що відповідає Геродотовим вказівкам на ревіністів, з якого скіфи уникали іноземного впливу, а „особливо еллінського“; і в цьому ми можемо бачити ще одне свідчення про заселеність північного Приазов'я справді скіфськими племенами „аристократів“ — царських та підлеглих їм простих кочівників.

IV

Найближчих сусідів двох кочових скіфських племен Геродот називає землеробами (георгі), які жили, за загальним визнанням, в басейні р. Інгульця, що ототожнюється з Пантикапою.

Такому заселенню сприяли природні умови: родючий ґрунт, сонячні схили берегів, розгалужена водяна мережа. Місцеві пам'ятки періоду бронзи свідчать про наявність у цей час порівняно розвиненої осілої культури. Але розкопана В. І. Гошкевичем велична родова усипальня того часу — Царева Могила¹ біля Кривого Рога не має своєї „скіфської близниці“.

У малих курганах, розташованих найближче до Царевої Могили В. І. Гошкевич виявив тільки рядові поховання, не старші IV ст. до н. е. Єдина знахідка виробу в звіриному стилі — голова грифа з кості, подібна до знайденої в Сірогозькому кургані III, відома із с. Сергіївки, в середній частині басейну Інгульця². Розвиток осілої землеробської культури періоду бронзи в пониззі Інгульця³ припиняється в скіфський час.

Такий стан спостерігається і на всій території на захід від Дніпра (правильніше — на захід від Бузувлука), якщо не вважати скіфськими ті поховання із зброєю, відомі в прилеглих до Ольвії місцевостях, які датуються кінцем VI—V ст. ст. до н. е.

Дуже характерні з цього погляду могильники біля с. Аджігіоля⁴. Типовою поховальною спорудою тут є яма, обкладена деревом, з дерев'яною підлогою і накатником. Інвентар складається з грецьких речей та з меча, наконечників стріл, панцира — звичайного озброєння скіфського типу, але без місцевої кераміки. Вражає подібність усього археологічного комплексу з тясминським того ж часу. Отже, у зв'язку з цим ми можемо ставити питання про племінний склад населення верхів'їв р. Тясмина, про що мова йдеться далі.

Населення найближчих до Ольвії і Бузького лиману місцевостей Геродот дуже виразно називає „еллінами-скіфами“ або „калліпідами“, тобто етнічною сумішшю, що утворилася в цей час, і саме такою воно уявляється як у згаданих похованнях, так і в пізніших, що тоді поширювалися по всьому причорноморському степу.

Але зовсім нез'ясованим залишається найдревніше із відомих нам (кінець VII — початку VI ст. ст. до н. е.) поховання № 371, виявлене Скадовським на о. Березані. Небіжчика поховано в ямі, своєрідно обставленій обвугленими і необвугленими колодами, заповненій чистим деревним вугіллям і вкритій накатником, на якому не було жодних слідів вогню. Кістяк лежав на спині, з витягнутими кінцівками; частина

¹ I. Fabritius, *Tzarèwa Mohila*, ESA, IV, Helsingfors, 1928.

² ОАК, 1891, стор. 87; Дело АК, 1891/34 (з малюнками).

³ А. Добровольський, *Древние земледельческие поселения по берегам Ингульця*, Вісник Одеської комісії краєзнавства, № 2—3, Одеса, 1925.

⁴ M. Ebert, *Ausgrabungen bei dem Maritzyn*, *Præhist. Zeitschrift*, Band, 5, Heft 1/2, 1913 (поховання № 1—6 біля с. Аджігіоля і поховання № 1 біля с. Петуховки).

Його дуже обпалена. Інвентар складався з меча, ножа, колчана й стріли з бронзовими наконечниками, з сердоликівих і золотих бус, золотих поясних блях з крапковим декором, різних штампованих бляшок, серезки, кам'яного блюда, грецького посуду (на підставі цього посуду і було датоване поховання).

Ні характер споруди, ні інвентар не дають підстав пов'язувати березанське поховання з якимось із типів поховань приазовського степу. Не пов'язується воно і з таманським (Цукур-Лиман) похованням, у якому знайдена подібна березанській енохоя.

Ми не можемо віднести березанське поховання до чисто скіфських; характер цього поховання, як нам здається, дає підставу вбачати в ньому приклад початкового схрещування грецького і скіфського населення. Цим же явищем може бути пояснена і поява в ольвійському некрополі псалів та удил, що ми ставимо у зв'язок з Геродотовим визначенням приольвійського населення — „калліпіди“ (прекрасноконні).

Проте знахідки, що доводять виробництво в Ольвії литих і штампованих виробів у звіриному стилі, треба розглядати по іншій лінії — по лінії торговельного і виробничого зв'язку колоній із Скіфією. Цей зв'язок здійснювався шляхом, що ясно простежується для кожного з періодів історії Скіфії. Для часу, що нас цікавить, грецький посуд з'являється на Тясміні, у пониззі р. Росі; на Лівобережжі він найпомітніший на р. Ворсклі і слабо виражений на р. Сулі.

При цьому слід підкреслити, що в причорноморському степу (так само як і в приазовському) вироби в звіриному стилі не трапляються. Поза межами Ольвії, де встановлено виробництво їх у ранній час, відомі лише три речі з випадкових знахідок. Поза Ольвією невідомі і знахідки древніх мечів; їх, можна сказати, немає і в пізніший час, а древні типи наконечників стріл відомі у великій кількості, але з випадкових знахідок. У більш-менш віддалених від Ольвії місцевостях можна назвати поки що лише одно-два поховання з дволопатовими наконечниками стріл.

Тут немає навіть і ознак переживання культури періоду бронзи, а найдревніше місцеве підшарування на городищах, що утворюються біля лиманів і в пониззі р. Дніпра, належить до часу, не ранішому, ніж IV ст. до н. е. Таким же, приблизно, часом треба датувати і початок життя Каменського (проти Нікополя) городища.

Таку розрідженість і бідність культури скіфського часу причорноморського степу, безперечно, не можна пояснити тільки малим вивченням краю.

Визначивши поховання з грецьким інвентарем, в якому з'являються скіфська зброя і кінська зброя, як належні калліпідам, еллінам-скіфам, землі останніх за часів Геродота ми, природно, помістимо навколо міст і поселень Бузького, Дніпровсько-Бузького і Дніпровського лиманів. Щождо морського узбережжя на захід від Березансько-Сосицького лиману, то поселення і поховання, що належать до часу, який нас цікавить, тут невідомі, але виявлення їх не буде для нас чимось несподіваним.

На підставі таких археологічних даних можна зробити лише один висновок: культура трудячого населення Причорномор'я — бідна; це культура пригніченого, підневільного, позбавленого зброї, суспільного шару. Експлуатуюча верхівка в Приазов'ї (відносно сюди і Наддніпрянщину від Нікополя до Вольського) складалася з царських скіфів (древні царські гробниці ще не відшукано), а в Причорномор'ї — з греків-колоністів і, мабуть, частини етнічної суміші — еллінів-скіфів.

Хліб, основна продукція степу, був однією із найважливіших галузей греко-скіфської торгівлі. Але ми не знаємо жодного випадку знаходжень хоч трохи цінних речей архаїчного часу, які свідчили б, що скіфи-землероби на р. Інгульці, так само як і їх західні сусіди-алазони на р. Південному Бузі, щось одержували в обмін за свою працю. Отже, ми маємо підстави припускати, що трудяще населення степу було затиснуте в лещата двосторонньої експлуатації: скіфів-базилідів і, з їх відомата та згоди, греків-колоністів і скіфо-греків.

Як би ми не переміщали в напрямі до р. Інгулу кордонів між георгами та алазонами, картина загальнокультурного стану всієї причорноморської Скіфії залишається незмінною. Для землеробської, за прямою вказівкою Геродота, культури алазонів і калліпідів характерні ті ж риси, що й для культури георгів. Тому дискусія про кордони між цими трьома племенами — безпідставна, оскільки археологія поки що не дає для цього ніяких матеріалів.

Кордон між алазонами і скіфами-орачами (аротерами) може бути визначений тільки за вказівками Геродота: вище (тобто проти течії р. Південного Бугу) від алазонів, починаючи від місця зближення цієї річки з Дністром.

Визначення кордонів земель та археологічних пам'яток цього племені становить особливий інтерес, оскільки тут ми вже переходимо в лісостеп, в умови, що могли прив'язувати населення до землі, до постійних місць проживання.

Пам'ятки скіфського часу Дністро-Бузького межиріччя мало відомі. Але на підставі матеріалів архаїчного Немирова, відкритого О. А. Спициним, і робіт, проведених у Верхньому Надбужжі (1946—1948) М. І. Артамоновим¹, можна говорити про своєрідні риси місцевої культури. Вона нам відома в основному із знахідок на городищах і представлена головним чином керамікою.

На городищах, зокрема на їх оборонних спорудах, систематичні розкопки досі не провадилися, і тому час їх побудови недостатньо з'ясований. Не відомо тут жодного поховання древньоскіфського часу. Але кераміка, знайдена на Немирівському, Григорівському і Гришківському городищах характеризується добре виконаними, виразно окресленими формами. Найвиразнішими з них є величезні посудини з високококонічним горлом, кулевидним тулубом і звуженим дном-ніжкою, а також плоскі черпаки з високою ручкою і миски, серед яких особливо вирізняються ті, край яких широко відігнутий під кутом і прикрашений різьбою або борозенками. Привертає увагу чудова обробка блискучої, суспіль чорної поверхні посудин, що є істотною особливістю верхньобузької кераміки.

Специфічний і скупий загалом, але витриманий, є спосіб прикрашання заглибленим і опуклим рельєфом: різні шишки і відростки на плічках посудин, проколи з горошинами, розташовані у вигляді пояса по краю вінець, вузькі борозенчасті відрізки округлих ліній, що утворюють напівциркульні підвіски під шишками. Характерні також м'яко заглиблені борозенки, що надають поверхні вигляду каннелюваної.

Кераміку немирівського типу не можна ототожнювати з керамікою висоцького типу. Подібність між ними може бути пояснена безпосереднім сусідством і загальним походженням від споріднених варіантів культури місцевого трипілля. Але такі ознаки верхньодністровської кераміки, як

¹ М. А. Археологические исследования в Южной Подолии (Винницкая область) 1948 г., Вестник Ленингр. гос. университета, № 11, 1948.

вирізаний край мисок і банок, різноманітні візерунки на внутрішній поверхні мисок, порівняно часте застосування врізного орнаменту, дворучна форма посудин та ін. — все це не властиве Надбужжю, кераміка якого кращої якості, ніж верхньодністровська. Треба думати, що межа між цими двома типами кераміки проходить між Збручем і Медоборськими горбами, а так звана західноподільська група О. А. Спицина (до р. Смотрича) займає проміжне місце.

Ще стотнішою ознакою, яка свідчить про відмінність між племенами Верхньої Наддніпряниці і Верхнього Надбужжя, є своєрідні поховальні споруди з каменю, тілопалення, що сполучається з тілопокладенням, неглибокі поховання, типові для висоцької культури і невідомі на схід від р. Смотрича за скіфських часів.

Від більш східних наддніпрянських областей верхньобузька група пам'яток відрізняється тим, що провідних наддніпрянських керамічних ознак — наявності круглодонних з кулевидним тулубом посудин і нарізного з інкрустацією прямолінійного візерунка — не можна знайти на Надбужжі (так само як у висоцькій культурі). Відсутні тут і поховальні споруди з дерева типу „зрубу“. Ці ознаки з'являються тільки на схід від р. Синюхи.

Звідси можна зробити такий висновок: простір між рр. Збручем (або Смотричем) і Синюхою є відокремленою племінною областю, відокремленою остільки, оскільки можуть бути відокремлені племена на завершувальному етапі розпаду родового суспільства.

Землеробський характер господарства скіфського населення Верхнього Надбужжя пояснюється і природними умовами і господарською традицією, що сягає ще часів трипілля. Про наявність землеробства у скіфів-орачів говорить і Геродот.

Про географічне розміщення скіфів-орачів залишилися такі Геродотові вказівки: 1) аротери живуть між Дніпром і Південним Бугом; 2) верхів'я Південного Бугу (Гіпанісу) знаходяться в межах Скіфії, але про верхів'я Дністра (Тирасу) Геродот такої вказівки ніде не дає. З півдня аротери межують з алазонами; їх сусідами із заходу можуть бути лише неври, які не могли жити в болотах на північ від верхів'їв Південного Бугу, бо на цій території нам не відома жодна архаїчна пам'ятка скіфського типу, а Геродот згадує про скіфські звичаї неврів. За Геродотом, неври були сусідами агафірів, межу оселення яких, за такої топографізації, довелося б наблизити до тих же боліт.

Про те, що географічне знаходження скіфів-орачів було саме в цій місцевості, промовляють і такі факти: оскільки Геродот підкреслює, що аротери сіють хліб не для власного вжитку, а „тільки на продаж“, то тут, на найродючіших землях, за умов продуктивного орного хліборобства, повинна була бути велика кількість речей, одержаних населенням в обмін на проданий іноплеменникам хліб. А ми цього якраз і не спостерігаємо.

Верхне Надбужжя VI і V ст. ст. до н. е. виявилось виключно бідним на речі довозу. Правда, на Немирівському городищі знайдена в достатній кількості радоська кераміка високої якості кінця VII — початку VI ст. ст. до н. е. поруч з чудовою місцевою керамікою. Треба відзначити ту важливу обставину, що імпорт у часи, що збігаються із становленням влади базилідів „над всіма іншими скіфами“ і становленням Скіфії в тому вигляді, в якому її знав Геродот, різко уривається, і предметів довозу цих часів ми не зустрічаємо.

Тому не можна, як нам здається, не погодитися з думкою М. І. Артамонова, який вважає, що занепад верхньобузької культури,

як це відображено в археологічних пам'ятках, пояснюється завойовницькими діями кочових скіфів-базилідів.

У цьому ми вбачаємо ще один дуже важливий доказ на користь нашого тлумачення некоректованого тексту Геродота в такому розумінні: скіфи-аротери перебувають у підлеглому, „рабському“ становищі, сіють хліб тільки на продаж, не користуються наслідками своєї праці, які йдуть на користь експлуататорів владарів-базилідів, не мають ні зброї, ні речей кінської зброї, ні виробів у звіриному стилі.

Багаті поховання, що з'являються у Верхньому Надбужжі в IV ст., не змінюють характеристики, яку ми даємо для VI і V ст.ст. до н. е. На основі всього вищесказаного можна твердити, що на Верхньому Надбужжі з його винятково родючими землями жили скіфи-орачі, ісконні жителі цієї місцевості, тісно пов'язані із своїми західними сусідами. На захід від них, у Верхній Наддніпрянщині жили неври. Визначити західну, південну і північну межі для території проживання неврів не входить у завдання цього дослідження, присвяченого території власне Скіфії.

V

Ми вже зазначали, що на основі археологічних пам'яток часу, що нас цікавить, не можна розглядати Правобережжя як єдину господарську і культурну область. Разом з тим не тільки правобережний, але і весь придніпровський Лісостеп у цьому розумінні мають в основних своїх ознаках дуже багато спільного.

Від р. Гуйви (притока р. Тетерева) до р. Ворскли у місці зближення її з Північним Дінцем і від околиць Києва до р. Синюхи, верхів'їв р. Інгулу (система Південного Бугу) і верхів'їв р. Інгульця (система Дніпра) ранньоскіфський час характеризується такими важливими етнічними ознаками, як поховальні споруди і кераміка.

На всій Середній Наддніпрянщині в скіфський час найхарактернішими формами споруд є дерев'яні стовпові і зрубні будинки. Залежно від суспільного становища небіжчика, споруда могла спрощуватися до накатника над ямою, до прикривання трупа дошками-плахами при похованні на рівні ґрунту або в незначному заглибленні. Залишаються у вжитку і ями різних розмірів та форми, але жодного випадку катакомбного типу поховань тут ніде, крім придонського лісостепу, не відомо. Вони ненадовго з'являються лише в середині IV ст. до н. е., вказуючи інші історичні умови.

У найбільш розвиненому вигляді поховальні споруди з дерева тут представлені такими формами: зруб із плах з рівним дахом-накатником; подібна ж споруда, але з вертикально встановлених колод або плах, також з рівним дахом-накатником, — щось на зразок „будинку“ з двоххилим дахом і спадистим коридором — спуском в яму, іноді також обшитим і перекритим деревом.

Є й інші різновидності цих основних форм, але вивчення їх не входить до завдань цієї праці.

Зруб звичайно вміщувався в просторі і глибокі ґрунтові ями, „будинки“ розташовувалися так, що дах і частина стін були прикриті насипом, хоч відомі і відхилення від цих рівнів.

Поховальні споруди з дерева, подібні до „будинків“, відомі в Лісостепу від Котельні на р. Гуйві¹ до Кириківки на р. Ворсклі², від Пере-

¹ МАР, вып. 11, стор. 68.

² Мельник, Раскопки курганов Харьковской губ. 1900—1901 гг., Труды XII АС, т. 1, стор. 104 і сл.

петового поля біля Василькова (Київської області)¹ до Рижанівки на притоці р. Синюхи — р. Гнилому Тикичі² і Табурища в районі річища р. Тясмина³.

Околиці Кириківки є тим місцем, де склепи вперше поєднуються з похованнями у вигляді „катакомб“—підбоїв; на заході біля Котельні, у похованні типу склепу виявлена кераміка, що, як видно з опису, дуже близька до верхньодністровської або, швидше, до немирівської.

Але тільки у верхів'ях р. Тясмина до р. Ірдинівки і в пониззях Росі трапляються поховання у вигляді „будинку“ з двохстилим дахом та спадистим спуском-дромосом, і тільки тут спостерігається своєрідний спосіб перепалювання насипу над поховальною ямою, що деякі дослідники помилково пов'язують з обрядом тілопалення.

В інших же місцях поховання у вигляді „будинку“ не набуває інших форм, крім склепу з плоским дахом. Навіть у найбільш ускладненій формі на р. Сулі, де є додаткові споруди у вигляді сіней, прибудованих до зрубу, немає все ж ні двохстилого даху, ні спадистого дромосу.

Дерев'яні споруди поєднуються з тілоположенням і тілопаленням, але умови спалювання трупа ще не досить вивчені розкопками. В усякому разі, ніде, крім Перепетового поля, не спостерігалось поєднання зрубу і поховання трупів разом із похованням останків спалення їх в урнах, у дерев'яних попільницях і просто у вигляді куп, покладених на дерев'яній підлозі гробниці. Але скрізь тілоположення, безсумнівно, переважає над тілопаленням, причому слід відзначити, що в „будинках“ з двохстилим дахом випадків тілопалення не відмічено.

Поховання коня і навіть двох-трьох коней в особливо багатих могилах звичайне на території поширення поховальних споруд з дерева, так само як і поховання чоловіків і жінок у підвладному щодо головного небіжчика положенні.

У бідних похованнях трапляються звичайно поховання парами, але жоден з похованих не був у привілейованому стані як щодо положення кістяка, так і супровідного інвентаря.

Жодного поховання з конем, або хоча б з вудилами, не відомо північніше пониззя рр. Росі й Росави, поза роменською групою на рр. Сула — Псьол, поза близькою до Лихачівки групою на рр. Ворскла — Донець.

Археологічною ознакою культури наддніпрянського Лісостепу, що завжди повторюється, є і певні види посуду. Тільки цій території властиві, як уже згадувалось, круглодонні посудини. Плоскі ж черпаки з високо піднятою ручкою, досить поширені і на захід від р. Смотрича, тільки на Наддніпрянщині прикрашені прямолінійними геометричними візерунками і інкрустацією. Взагалі, цей декоративний засіб у розвиненому вигляді є однією з особливостей Середньої Наддніпрянщини; особливо вдала тут орнаментация круглодонних посудин і плоских черпаків.

Щодо кольору посудин, то тут найпоширенішим є темний плямистий обпал; зразки червоного кольору одиничні. Такий обпал, задовільне лощіння, рівномірна товщина стінок і вміле прикріплення дна особливо характерні для кераміки Правобережжя.

Миски різних розмірів і профілей, які зовсім не трапляються в степу, на Наддніпрянщині виявлені у великій кількості і мають місцеві

¹ Древности, издаваемые комиссией по разбору древних актов, К., 1846, стор. 9—21, Альбом иллюстраций, исполненных Т. Г. Шевченко.

² Д. Я. Самоковасов, Могилы русской земли, стор. 11—13, 86—92.

³ Обстеження багатого, але розграбленого кургана, зроблене В. І. Гошкевичем.

риси. Вони ніколи не бувають прикрашені чимось іншим, ніж поясом проколів з горошинами, тоді як у верхів'ях Дністра і Південного Бугу застосовуються й інші, згадані вище, прийоми. Знахідки мисок західного типу середини — кінця VI ст. до н. е. відомі на Середній Наддніпрянщині, але про значення цього явища скажемо далі.

Дуже поширена, але не така виразна, форма банкоподібних посудин на Наддніпрянщині має ширші пропорції, і серед місцевих банок невідомі ні такі вузькі, ні тим більш з вирізними краями, банки, як верхньодністровські. Зовсім не трапляється банкоподібних посудин з боковою вертикальною ручкою, які зустрічаються на верхньому Дністрі і звичайні на Верхньому Надбужжі.

Для Тясмина, Росі і почасти Сули типові так звані глибокі черпаки з конічним горлом і високою з відростком ручкою; такі черпаки на заході невідомі.

Якщо виключити банки, товстостінні миски і низькоплечі черпаки, то зазначені форми кераміки зустрічаються тільки в поховальних інвентарях, разом із спорудами з дерева, і такий комплекс є найважливішою особливістю відповідних пам'яток придніпровського лісостепу.

До числа менш важливих ознак, але які, проте, заслуговують на увагу, належать бронзові невеликі шпильки (великі трапляються рідко і типові для роменської групи), цілком невідомі в степу, тоді як у правобережному Лісостепу переважають типи, близькі до західних або тотожні з ними. Слід вказати і на часті випадки знаходжень в архаїчних похованнях бронзових або золотих сережок, так званих швахоподібних; ці сережки цілком тотожні з висоцькими. Вони зникають наприкінці періоду, що нас цікавить.

Важливою ознакою для даної групи пам'яток є городища, можливість віднесення яких до архаїчного скіфського часу встановлена поки що тільки для розглядуваної території. Правда, ці пам'ятки вивчені ще незадовільно, а все ж порівнювання їх між собою дає важливі підстави для ряду висновків, які ми наведемо нижче.

Тут же проходить пояс зольників, які на протязі від Умані до Більська в деякій мірі вивчені, хоч ще не досить витлумачені. Характерна фігурна кераміка в цілому аналогічна на зольниках Умані, Мачухи і Більська, на тясминських Шарпівському і Галущинському городищах.

Але всередині цієї великої лісостепової області є ще свої різновидності археологічних типів культури, розгляд яких дасть можливість зробити досить важливі висновки.

На фоні ознак, що об'єднують усю область, накреслюються такі якісні і кількісні відміни.

Прикиївська її частина, археологічно досить вивчена, дала по суті дуже мало таких знахідок, які прийнято, за загальноустановленими нормами, вважати скіфськими. Але й те, що нам відомо з належного до часів скіфської архаїки (а відомо нам дуже небагато), вказує на невластиві іншим областям ознаки.

Це, насамперед, відзначене вище поєднання тілополеження, з тілопаленням, з похованням залишків спалення в урнах і в особливих попільнихнях з дерева, як у грандіозній Перепетівці, де відзначено також і невідоме в інших місцях Середньої Наддніпрянщини явище — величезний завал склепу камінням, навмисне привезеним здалеку.

Кераміка з Перепетівки має спільні риси з керамікою верхнього Бугу і верхнього Дністра. Так, наприклад, перепетівський плоский черпак з високо піднятою ручкою прикрашений підвісками з концентрич-

них півквіл, а таке поєднання форми посудини і його прикрас суперечить формі і прикрасам посудин із східних областей Української РСР. Орнамент цей виконаний не різьбою, як звичайно в інших областях Наддніпрянщини, а борозенками, як прийнято в західних областях. Характерні для цих областей і чорні, без плям, блискучі поверхні перепетівських посудин.

До того ж циклу невластивих Середній Наддніпрянщині явищ слід прилучити і миску з виімчастим краєм із с. Забара (у верхів'ях Росави)¹ і особливо ківшик із с. Соколівки, Гребенківського району, Київської області, який цілком повторює форму і візерунок подібних посудин висоцької культури².

Зброї у цій області виявлено дуже мало. Знаходження її відоме тільки біля с. Трипілля та в с. Перепетівці. В кургані № 2 біля Трипілля³ зброя представлена тими типами, які прийнято називати „сибірськими“, хоча вони зустрічаються від Алтаю до Угорщини (це — короткий кинджал; трапляється і меч, але про форму його Вовк не згадує), і наконечниками стріл⁴.

У Перепетівці декілька бронзових наконечників стріл можуть бути порівняні з древніми скіфськими типами VI ст. до н. е., але короткі пропорції бронзового наконечника списа і форма його лопатей, а особливо форми залізних сокири і сокири-молота, — аж ніяк не скіфські.

Нема тут і виробів у звіриному стилі. Костяні псалії з трипільських курганів являють собою лише умовні голови тварин і навіть сама форма псаліїв, що іноді трапляються на Південному Правобережжі, дуже відрізняється від усталеної форми, типової для роменської групи. Про те, що поховання з конем не знайдені на території Київської області, вже згадувалось.

Особливий інтерес становлять металеві речі з Перепетівки, з курганів біля Трипілля і випадково знайдені, безсумнівно ввезені з областей, зайнятих висоцькою культурою. Цей ввіз був досить значний, аж до виробів із золота.

Факт ввезення речей із західних областей набуває особливого значення у зв'язку з відсутністю речей грецького ввозу, які тут, можна сказати, не відомі. Одиничні чорнолакові посудини та їх уламки, так само як і уламки амфор, належать до пізнішого часу, а грецькі вироби з металу і зовсім не знайдені⁵.

Отже, бачимо, що територія, найближча до Києва, за скіфських часів відокремлена і не включається ні в процес сформування військово-демократичної організації скіфського типу, ні в торговельні стосунки з греками. Залишаючись відокремленою в початкові часи (кінець VII — початок VI ст. до н. е.), північна частина сучасної Київської області не включилася в ці процеси і пізніше.

¹ Н. Е. Бранденбург, Журнал раскопок, курган СССXXI, Гос. Эрмитаж, № ДН 1932, 39/1, стор. 50.

² G. Ossowski, Materiały do paleoetnologii kurhanów ukraińskich. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, t. XIII, Kraków, 1889, табл. II, 3; T. Sulimirski, Kultura wysocka. Prace prehistoryczne, Nr. 1, Kraków, 1931, табл. XIX, 20.

³ Хв. Вовк, Знахідки у могилах між Верем'єм і Стретівкою і біля с. Трипілля, Матеріали до українсько-руської етнології, т. III, Львів, 1900.

⁴ Наконечник, зображений на рис. 9 указ. твору Хв. Вовка, є не скіфською формою.

⁵ Не можемо погодитися з Ростовцевим, який визначає перепетівські грифони як „звичайні, досить грубі золоті бляхи у вигляді крилатих сфінксів“, в аналогію яким він наводить бляхи з Вовківців. Стиль і трактування перепетівських грифонів (а не сфінксів) оригінальні і аналогії їм нам невідомі.

Одиничні пам'ятки (поховання в Ладжижчах і Софіївці) не змінюють загального становища, і їх можна розглядати як безрезультатні спроби ззовні навести в Лісостепу „скіфський режим“ в середині — наприкінці IV ст. до н. е.

Етнічний і культурний розвиток відбувається тут повільно, рівно, без сторонніх впливів.

Припускаємо, що тут складається одно з основних ядер слов'янства.

Південну прикордонну віху між культурними групами Верхнього Побужжя і Середньої Наддніпрянщини становлять пам'ятки, виявлені в околицях Звенигородки, на р. Гнилому Тикичі (система Синюха — Південний Буг), біля с. Рижанівки.

Поховання в кургані № 5, розкопаному Осовським, знаходилося в неглибокій материковій виїмці; насип складався з чорнозему і грудок обпаленої глини. Кераміка, що супроводжувала поховання, представлена двома типами. Миски з виїмчастими вінцями, з трипелюстковими наліпами біля вінець, типові для Верхньої Наддністріянщини, тоді як на Наддніпрянщині такі і подібні миски трапляються лише спорадично, з'являючись близько середини VI ст. до н. е. Наддністрянські видовжені пропорції і валик на тулубі посудин банкової форми бачимо і в Рижанівці. Типові напівсферичні, із загнутими всередину вінцями невеликі чашечки представлені в рижанівських курганах декількома екземплярами, що також характерно для висоцької культури і для немирівських типів Побужжя.

Поряд з цим в кургані № 5 Рижанівки чітко проявляються середньодніпровські ознаки: круглотилий, круглодонний посуд з короткою шийкою-перехватом і особливо різна техніка орнаменту, розташованого поясом на тулубі круглотилого посуду, або вузькими секторами на чаші черпака.

Але в рижанівських курганах трапляються поховання того ж часу в дерев'яних зрубках з керамікою справжнього середньодніпровського типу за формою і орнаментациєю. Слід також відзначити, що в басейні р. Синюхи невідомі більш ранні, ніж IV ст. до н. е., предмети грецького ввозу, поширення яких з кінця VII ст. на Тясміні і з середини VI ст. до н. е. на р. Нижній Росі накладає своєрідний відбиток на місцеву культуру.

Дослідження Тясминських городищ у 1938—1947 рр. дало можливість по-новому з'ясувати як значення цих городищ та характер культури, що складалася тут, так і її роль в історії Скіфії.

Від попередніх уявлень, за якими предмети грецького ввозу розцінювалися тільки як речі розкошів, як примхи „варварської скіфської верхівки“, нині треба відмовитися. Городища Тясмина ми розглядаємо як розвинені виробничі і торговельні центри. До них цілком стосуються слова Енгельса: „Ми бачимо, яку масу досягнень у розвитку виробництва має вищий ступінь варварства“¹.

Розглядаючи пам'ятки Тясмина, насамперед необхідно згадати, що на Галуцинському городищі знайдено чимало уламків високоякісного грецького посуду кінця VII — початку VI ст. ст. до н. е., і що подібний посуд знайдений в похованні біля с. Болтишка. Ці знахідки, що за часом відповідають знахідкам на Немирівському городищі, на Тясміні набувають іншого значення в зв'язку з тим, що тут торговельні стосунки з греками не припиняються, а набувають в VI і V ст. ст. до н. е. нечуваного десь в іншому місці глибинної Скіфії розвитку.

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполітвидав, 1948, стор. 34.

Безперечно встановлено, що на Шарпівському городищі¹ виплавлялося залізо, з якого вироблювалися предмети місцевих типів наприкінці VI — на початку V ст. ст. до н. е.

Безперечно, на городищі практикували різні виробництва (лиття з міді, оброблення кісті, вичинка шкіри та хутра, ткацтво, керамічне виробництво) поряд з розвиненим тваринництвом і, очевидно, хліборобством.

Для нашої теми важливим є аналіз керамічного виробництва, як найвиразнішого для місцевої культури.

Кераміка Тясмина (від архаїки — до кінця V ст. до н. е.) може вважатися кращою з усіх місцевих керамік. Вона має настільки характерні риси, що будь-який сторонній вплив виявляється цілком виразно. Таке вкорінення, яке відбулось у середині та в другій половині VI ст. до н. е., можна вбачати в зовсім чорних тонкостінних каннелюваних посудинах типу немирівських, у мисках з широким бортом, з різьбленим візерунком і з хрестом на дні, у великих низькоплечих, з роздутим тулубом і високою конічною шийкою піфосах, з шишками-відростками на плечі, нарешті в бронзових шпильках з малою головкою і цвяхоподібних сережках — з великою. Всі ці ознаки особливо типові для Немирова і для висоцької культури.

Численні, як ніде, знахідки кераміки на городищах і в похованнях Тясмина служать показником тривалої осілості, особливо порівняно із вказаним вище розвитком поховальних споруд на зразок дерев'яного „будинку“.

Скупчення величезних багатств у вигляді маси художніх коштовних виробів свідчать про інтенсивний торговельний обіг, якого не могла, очевидно, повністю задовольнити місцева продукція. Адже ні розводити худобу, ні тим більш вирощувати хлібні культури не могли в такій великій кількості на невеликій густо заселеній території, яка прилягала до тясминських городищ, щоб ними можна було задовольнити місцевий попит і окупити такі цінності, як високохудожні грецькі вазы, ювелірні вироби майстрів-художників, бронзу, флакони з пахощами, цінні буси та ін.

Зерновий хліб, дешевий і вантажомісткий продукт, навряд чи міг мати істотне значення в торгівлі місцевості, віддаленої від споживача або репродуквача — приморських міст. Більш природним і імовірним є припущення, що тясминські городища були нібито торговельним центром. Проте, за рахунок якої продукції міг провадитися тут товарообмін, — скажемо далі.

Товарообмінні зв'язки від Тясмина поширюються до пониззя рр. Росі — Росави, до роменського Посулля, до Більська на Ворсклі. Найдужче вони виявляються на Росі, але ні якісно, ні кількісно зв'яз на Рось не може бути порівняний з верхньотясминським, початок якого визначається кінцем VII ст. до н. е., тоді як на Росі не знайдені грецькі речі, старіші другої половини VI ст., тобто того часу, коли починається найвищий розквіт культури Тясмина.

На Сулі, в околицях Лубен, грецький посуд з'являється ближче до середини VI ст. до н. е., причому у вигляді одиничних екземплярів. Не раніше V ст. можуть бути датовані знахідки таких посудин у курганах біля Ромен, хоча відомі і більш ранні речі — дзеркала з боковою ручкою ольвійського походження.

¹ І. В. Фабриціус, Тясминська експедиція, Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, вид. АН УРСР, К., 1949.

На Ворсклі, гирло якої зближується з гирлом Тясмина, відоме ольвійське дзеркало (з с. Мачухи), а ще вище — на Більському городищі дуже інтересною є наявність речей грецької роботи, за асортиментом близьких до знайдених на Тясміні, але слабше виявлених.

Ці факти свідчать, що тясминські городища були, як видно з усього, товарообмінним центром всередині Скіфії, від якого шлях на північний схід у напрямі Поволжя йшов через Більськ¹. Шлях же сюди з Ольвії лежав, очевидно, по Інгулу, переволоком через заболочений вододіл від його верхів'їв до верхів'їв Тясмина і далі притоками Дніпра, біля Більська пов'язуючись з системою Північного Дінця.

На таке саме значення тясминських городищ, з яких до певної міри вивчено лише п'ять, вказує не тільки багатство речового інвентаря пов'язаних з ними могильників і розвиток ремесел на цих городищах, але і порівняння їх у цьому плані з іншими областями, та їх географічне положення — шлях з Ольвії, яким обминались дніпровські пороги.

Вищенаведені факти важливі остільки, оскільки вони показують, що ніде в Скіфії за межами колоніальних поселень не зустрічаємо такого виразного засвоєння елементів древньогрецької культури. Це виявляється насамперед у близькій аналогії приольвійських і верхньотясминських поховань (VI—V ст. ст. до н. е.). Виявляється це засвоєння в місцевому звіриному стилі — найбільш розробленому з варіантів архаїчного скіфського звіриного стилю — в багатьох грецьких посудинах культового призначення (арібали, лекіфи, кіліки з відповідними зображеннями і написами), які трапляються у похованнях і на городищах, у застосуванні кратерів, цінність, розміри і ламкість яких несумісна з примітивним „варварським“ укладом. Виявляється воно і в застосуванні грецьких речей для подавання вина до столу (гідрії, черпаки, ситечка та ін.).

Велика, як ніде, кількість і чудова якість амфор, що зустрічаються в похованнях і особливо на городищах, свідчить про багатий ввіз і споживання дорогих, звичайних у грецькому побуті, вин і маслинової олії за тих часів, коли в степах та в інших районах Скіфії про них ще не мали уяви. Місцева ж ліпна, власне кухонна кераміка, що трапляється на городищах у великій кількості, разюче подібна до ольвійської кераміки того ж часу.

Своєрідні також і будівельні прийоми, які відомі з розкопок городищ і могильників. Перепал ділянок насипу валу, що надавав йому міцності каменю, так само як і удосконалені прийоми, застосовувані під час будівництва жилих приміщень², досі ніде, крім шарпівської групи городищ, не відомі. Про досконалість будівництва з дерева вже згадувалось.

Про те, наскільки верхівка населення тясминських городищ була чужою місцевої людності, можна бачити з таких фактів: у могильнику урочища Криворучого відомі поховання, в інвентарі яких немає ні місцевої ліпної кераміки, ні черпаків та інших подібних до них глиняних посудин. Увесь керамічний набір таких поховань складається з грецького культового посуду.

У жодному іншому місці ми не спостерігаємо подібних явищ (за винятком околиць Канева, про що буде сказано далі).

¹ Б. М. Граков, Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епоху, Археологія, I, вид. АН УРСР, К., 1947.

² Г. В. Фабриціус, Тясминська експедиція 1947 р., Археологічні пам'ятки УРСР, т. IV, вид. АН УРСР, К., 1950.

Верхівка суспільного шару населення цих городищ була дуже заможною. З усіх відомих поховань VI — початку V ст. до н. е. в жодному не знайдено такої кількості золотих речей, як тут, незважаючи на те, що всі поховання були виявлені вже пограбованими. І ті з них, які, судячи із залишків інвентаря, були найбагатшими, пограбовані, найімовірніше, в першій половині V ст. до н. е., а деякі — незабаром після поховання.

Отже, пришельці, які міцно осіли на городищах шарпівської групи на Тясміні, не могли вважати себе в повній безпеці від нападів ззовні. Тому зрозумілим є скупченість городищ на невеликій території від Макіївки до Плискачівки, міць їх оборонних споруд і суцільне озброєння населення, про що свідчать як знаходження зброї в похованнях, так і випадкові її знаходження.

Порівняння цих фактів з відомостями Геродота про місто-общину гелонів свідчить, що саме тут, біля верхів'їв Тясмина, оселились „елліни, які залишили торговельні міста“, тобто торгівці, що були піонерами зв'язку Ольвії з глибинними областями Скіфії. Оселившись тут наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е., вони до кінця VI ст. зміцнили настільки, що „цар гелонів“ був запрошений на раду царів Скіфії і, будучи зацікавленим у перемозі над Дарієм, виступив на боці скіфів разом з царем будинів. Злиття, етнічне змішання цих „еллінів, які залишили торговельні міста“, з місцевим населенням (за суттю тексту Геродота — з будинами) до середини V ст. до н. е. було таким глибоким, що елліни, за Геродотом, вважають будинами і гелонів, але Геродот категорично заперечує проти такого припущення як помилкового і протиставляє міський, в умовах лісної місцевості, віддаленої від грецьких колоній, уклад життя гелонів-еллінів укладу варварів-будинів, які до того ж відрізняються від гелонів мовою і фізичним типом.

У світлі таких даних можна припустити, що дерев'яне місто-община — поліс Гелон, — яке займало понад 20 км², дійсно існувало, що воно знаходилось у верхів'ях Тясмина, де чотири городища — Галущинське, Шарпівське, Макіївське та Будянське — розташовані по кутах чотирикутника, розміри якого приблизно збігаються з вказаними Геродотом розмірами для міста Гелона.

У всякому разі, можна або зовсім не погодитися з повідомленням Геродота про гелонів та місто Гелон, вважаючи його вигадкою, для чого ми не маємо ніяких підстав, або визнати, що ніде в іншому місці не можна знайти такого придатного для їх оселення місця, як верхів'я Тясмина.

Усяке торговельне місто греків викидало свої щупальці-виселки на периферію. Поліс Гелон наприкінці VI ст. до н. е. встиг закріпитися на близькому від нього пониззі Росі. Тому матеріальна культура цієї території, відома нам поки що тільки з матеріалів поховань, має багато спільних рис з культурою Тясмина. Проте відкриття тут городищ, близьких до тясминських, є питанням часу й наполегливості польових досліджень.

Еллінізовані поховання з'являються у пониззі Росі та Росави трохи пізніше, ніж на Тясміні, але з тими ж характерними ознаками, які виробились у гелонів наприкінці VI ст. до н. е.: дерев'яний „будинок“ з двохстилим дахом та зруб, похилий єпуск у похоронну яму, перепал наспу над місцем поховання, грецькі культові посудини в інвентарі. Але все це — в послабленому вигляді, при наявності більшого впливу місцевих елементів. Поряд з цим виявляється деякий зв'язок з неврами у кераміці (дворучні посудини, дво- та трискладені, величезні з шаро-

подібним тулубом і високою ніжкою і т. д.), у металевих прикрасах (сережки, шпильки).

Проте цікаво, що своїми специфічними скіфськими рисами Поросья стоїть ближче до Сули, ніж до Тясмина. Зброя, частини кінських уздечок з оголовником, вироби в звіриному стилі тут зустрічаються в меншій кількості і представлені менш художньо витонченими зразками, ніж на Тясміні. Ті ж речі, що походять із Кавказу та Закавказзя — вудила, прості та узорчасті бляхи, аналогічні роменським, — потрапили на Рось швидше через лісостепове Лівобережжя. Дзеркал з центральною ручкою, прикрашеною в звіриному стилі, знайдених біля Канева та Ромен, немає на Тясміні, звідки на північний схід поширюються чудові дзеркала з боковою ручкою.

Характерні риси всієї лісостепової Наддніпряниці в канівському регіоні виражені дуже добре і в дерев'яних могильних спорудах і в прекрасній кераміці, своєрідно прикрашеній інкрустованою різьбою. За цими ознаками тільки тясминський регіон може бути порівняний з канівським. Зближує їх і інша ознака — поховання в камерах-підбоях, які з'являються в невеликій кількості на Росі, як повсюдно в Лісостепу, не раніш IV ст. до н. е. і швидко зникають.

Як зазначалося вище, предмети грецької торгівлі не проникають північніше канівського регіону. В усякому разі, їх скупчення, що свідчить про глибоке проникнення грецької культури у весь місцевий уклад, яке ми спостерігали на Тясміні, на Росі не відоме. Точніша характеристика канівських пам'яток може бути дана тоді, коли будуть виявлені всі місцеві городища.

Цікаво порівняти кургани Синявки (№ 100) і Бобриці (№ 35) з курганом Яблунівки (№ 1 — Гостра Могила) ¹.

У перших двох курганах складний і багатий інвентар із золотом, з чудовим місцевим посудом не має жодної грецької речі, хоча ввіз з інших країн представлений численними предметами: дзеркала з центральною ручкою-відростком, прикрашеною зображенням тварин, „цвяхоподібні“ сережки з великими головками, шпильки, бляхи з тисненими зображеннями. Якщо навіть вважати їх виготовленими на Росі, то матеріал, з якого вони зроблені, — золото, в усякому разі, — був привозним, так само як і мідь, залізо для інших виробів та чудові намистини з напівдорогоцінного каміння. Похоронні спорудження в обох курганах складаються з великої ями з похилим спуском до неї, обшитої деревом, з стовпами, які підтримували накатник з колод.

Названі пам'ятки є дуже виразними зразками поховань місцевої знаті, яка цуралася всього еллінського, зразками правобережних поховань у дерев'яних спорудах древньоскіфського часу.

Яблунівську Гостру Могилу можна з повним правом протиставити описаним курганам. Тут „будиночок“ — з вертикально встановлених колод, вкритий дощаним накатником. Увесь внутрішній простір його заповнений чистим вугіллям. Пограбування змішало давнє поховання з більш пізнім, але речі, що збереглись, досить виразні для того, щоб їх визначити в часі. Час давнішого поховання встановлюється на підставі грецького посуду другої половини VI ст. до н. е.

Для нашого дослідження особливо важливі такі подробиці.

¹ Б. Н. Граков, Древности Яблоновской курганной группы из собрания Самоквасова, Труды секции археологии РАНИОН, т. II; див. також: Б. З. Рабинович, О датировке некоторых скифских курганов Среднего Приднепровья, Советская археология, I.

В інвентар входили золота бляха у вигляді голови грифа з крапковим візерунком, сердолікове і пастове намисто, залишки зброї у вигляді бронзових наконечників стріл та невеликий пастовий скарабей, що, як визначає Б. М. Граков, „належить до типу березанських“. Місцевого посуду в архаїчному похованні цього кургана, очевидно, не було.

Порівнюючи характерні особливості цього поховання з особливостями, відзначеними в похованні о. Березані, встановлюємо розючу їх аналогію з тією різницею, що яблунівське поховання трохи молодше. Цей факт надає, як нам здається, особливого значення аналогії і свідчить про вірність традиціям перших поселенців, похованих на о. Березані, і на перенесення цих традицій в глибину Скіфії.

Інші кургани, розкопані Д. Я. Самоквасовим на яблунівському могильнику, дають однотипні поховання древнього часу і серію пізніших із змішаними інвентарями, але з переважанням грецьких речей.

Показовим є також курган № 411, розкопаний М. Ю. Бранденбургом біля с. Пекарів, який має повну аналогію з тясминським похованням. Спільні ознаки їх такі: насип над похованням, зробленим в ямі з похилим спуском, і залишки інвентаря — бляшки в звіриному стилі, чорнолаковий і чорнофігурний посуд, кістки від цілого кістяка (можливо, коня), наконечники стріл.

Таким чином, на Росі, в канівському регіоні, ми спостерігаємо ті ж явища, що й на Тясмині: утворення багатой озброєної верхівки, змішання еллінських і місцевих елементів, торговельний зв'язок з Кавказом, здійснюваний, найімовірніше, через Лівобережжя і виявлений сильніше, ніж на Тясмині. Але грецькі елементи з'являються на Росі трохи пізніше і не мають такого великого значення.

З канівськими древніми похованнями, які зберегли чисто місцевий характер, на Тясмині можуть порівнені жаботинські пограбовані інвентарі, які з безперечною свідчать про повну відчуженість місцевого населення від усього еллінського, і трохи пізніше поховання в кургані № 38 біля Гуляй-Города, яке зберігає тип роменських.

Відзначимо, що в середині V ст. до н. е. на Росі, як і на Тясмині, відбуваються масові пограбування багатих поховань еллінізованого типу, які зруйнували як свіжі ще, так і більш давні могили.

На закінчення слід сказати, що без нагромодження і докладної розробки відповідних матеріалів немає можливості вирішити, чи є канівська група пам'яток південною околицею київського регіону, який в такому випадку з кінця VI ст. до н. е. втягнувся в торгівлю з греками, чи північною околицею тясминського, що відсунув свої передові позиції на північ, чи західною околицею Лівобережжя. Це останнє припущення малоімовірне.

Пам'ятки скіфського часу лівобережного Лісостепу в околицях м. Ромен і біля Полтави та Більська відомі великими масивами. Але порівняння їх з одиничними пам'ятками дає можливість дати досить певну характеристику всій території.

На Десні не знайдено жодної пам'ятки архаїчного скіфського часу і навряд чи можна чекати на їх появу, бо, очевидно, ця область не була втягнена в той процес формування військово-демократичної організації суспільства, який визначає скіфську епоху історії нашої батьківщини, і залишалась глухою околицею, яка ще не позбулася рис родоплемінного побуту. Зате роменська група пам'яток дає найвиразнішу картину укладу скіфського типу на території Лісостепу.

Раніш ніж перейти до роменської групи, вкажемо на інтересні знахідки біля м. Лубен і с. Постаवмуки, датовані VI і початком V ст. ст.

до н. е., на знаходження в кургані № 444 біля с. Гладковщини уламків чорнолакових посудин, очевидно не молодших V ст. до н. е., та амфор V ст. до н. е. в кургані № 425 біля с. Кулешівки¹.

Обставини, за яких знайдено тут грецький посуд, говорять перш за все про спроби греків заснувати поблизу свою торговельну базу; але успіху ці спроби, очевидно, не мали.

Нічого схожого до того, що спостерігається в канівському і тясминському регіонах, не склалось у великих, зв'язаних з городищами курганних могильниках біля м. Ромен на р. Сулі. Якщо не брати до уваги намиста (янтар, напівдорогоцінне каміння, паста), місце виробництва яких важко встановити, то тільки дзеркала з боковою ручкою кінця VI—V ст. ст. до н. е., уламок чорнофігурного кіліка, чорнолаковий кілік без розпису і деякі ювелірні вироби можуть бути визнані грецькими привозними речами.

Не зазнає грецького впливу і звіриний стиль Посулля. Він залишається самотнім, беручи тематику з місцевої фауни, своєрідно і спрощено трактує образи коня, барана, бика. Характерними для курганів роменського типу є псалії з кості, на яких разом з умовними, але реалістичними за задумом, зображеннями частин тварин наполегливо виступають геометричні мотиви, властиві кераміці Правобережжя. Подібні псалії дуже показові в тих похованнях на Тясміні, які повинні бути віднесені до місцевої групи населення, що цуралася запозичень.

Ті ранні вироби в звіриному стилі, в яких виступають властиві Кубані риси — зображення гірського козла, хижака котячої породи, звітого в кільце, голови грифа з підкреслено загнутим дзьобом та ін., — повинні бути визнані як такі, що походять іззовні. З кубанською традицією споріднює і вживання наверхів з фігурами і головами тварин та птахів, важких браслетів з грубими кінцівками в звіриному стилі, великих булавок. Але в своєму внутрішньому розвитку роменський звіриний стиль є самостійним, чудовою ілюстрацією чого можуть бути такі художні вироби, як велика золота пластина з оксютинецького кургана V ст. до н. е. і більш давні псалії з кості, про які було згадувано вище.

Взагалі, в усьому тому, що становить відмінні риси скіфської культури в широкому розумінні цього слова в Лісостепу, тільки роменські пам'ятки дають найбільш стійкі і чіткі її зразки.

Тут з найдавнішого часу у великій кількості, а в багатих похованнях — найповнішими наборами, представлені озброєння і кінські вуздечки з оголовником, але без тієї добірної пишності убору, яка типова для архаїки Тясмина, для степу в IV ст. до н. е. Ступінь озброєності воїна-верхівника передано кількістю покладеної в його могилу зброї, вуздечок, псаліїв та ін., але поховання коня рідкісні й поодинокі. Розкіш особистого убору властива лише жіночим похованням, причому з туалетного набору виключені звичайні на Тясміні — Росі флакони з пахощами.

Глиняний посуд трапляється в похованнях як виняток. Форми і орнамент ліпної кераміки такі ж, які характерні для всієї Наддніпрящини, але на Сулі вони значно менш виражені, і, очевидно, правильніше буде сказати — вироджені.

Не так уже багато посуду і на городищах, де грецька кераміка представлена лише одиничними чорнолаковими і амфорними черепками, не старішими V ст. до н. е. Бідний взагалі речовий інвентар, що мало насичує культурний шар городищ, відсутність ознак розвитку ремесел і торговельних зв'язків — усе це порівняно з величезними розмірами відгороджених валами площ не дає підстав вбачати в роменських горо-

¹ Кургани розкопані М. Ю. Бранденбургом.

дищах місця міцного осілого життя. Імовірніше вважати їх тими захисними сховищами, якими користувалась під час небезпеки частина населення, що не воювала. Тут же переховувалася і худоба цього населення.

Про досить розвинене тваринництво свідчить численність знаходжень кісток на городищах, наявність поховань вершників, тематика зображень у звіриному стилі та ін. Немає підстав заперечувати існування землеробства, але виразних слідів його не виявлено.

Деякі факти вказують також на достатнє господарське значення полювання, а зображення омагра, тарпана (за визначенням М. І. Вязьмітіної) та оленя, що досить часто відображаються у місцевому мистецтві, можуть бути додатковим аргументом.

Коли, як уже зазначалося, ознаки скіфської культури особливо яскраво передані саме в роменських пам'ятках, то незмінним залишається споконвічний середньодніпровський звичай поховання у дерев'яних зрубах, представлений тут найповніше. Могильні спорудження мають подвійні стіни, міцні накатники, що надає своєрідного урочистого вигляду багатим похованням типу х. Шумейка, Старшої Могили, Оксютинців та ін.

Населення посульського лівобережжя і в IV ст. до н. е. відстояло свою відособленість і не підкорилося степовим скіфам. Це виявилось в тому, що на цій території немає поховань типу степових дніпровсько-азовських, які на правому березі відомі до Колонтаївки (система рр. Синюха — Південний Буг), Новоселок (Південний Буг), Тулинців (система рр. Рось—Дніпро), Костянтинівки, Сокирного (система рр. Тясмин—Дніпро) та ін.

Якщо не брати до уваги поховань роменського типу біля с. Броварки, то р. Псьол лишається білою плямою на археологічній карті скіфського часу.

Але те, що відомо на Ворсклі, свідчить про інший, відмінний від посульського, варіант культури. Поховальні споруди з дерева типу зрубу — „будинку“ виявлюються тут досить виразно, а кераміка за комплексом, формою, технікою і орнаментальними мотивами у значно більшій мірі, ніж на Сулі, близька до правобережної.

Ці ознаки, що характерні для Середньої Наддніпряниці в цілому, пов'язуються з речами, принесеними греко-скіфською торгівлею, особливо в околицях Більська.

Біля м. Полтави відомі Мачухські зольники і пов'язаний з ними могильник, досліджений М. Я. Рудинським. Тут характерні скорчені кістяки у неглибоких ямах, доброї якості кераміка середньодніпровського типу, але з помітним впливом західних елементів. Так, наприклад, банкові форми мають видовжені пропорції, край мисок прикрашений рельєфом, декоративні схеми спрощені та ін.

Єдиний виріб ольвійського походження — дзеркало визначає дату могильника другою половиною VI ст. до н. е. Зброї і виробів у звіриному стилі тут не виявлено.

Походження і значення зольників залишаються ще не визначеними, і в нашому дослідженні ми можемо вказати лише на те, що пізні зольники Умані мають значну кількість ознак, спільних з тясминською городищенською культурою. Схожість же цієї культури з культурами Мачух і Більська ще більша і виявляється головним чином у фігурній кераміці та в пряслицях.

Але Більські зольники дуже відрізняються від усіх інших як зв'язком їх з городищами, так і відносною чисельністю знайдених тут уламків грецького посуду. Це — єдине до цього часу відоме на Лівобережжі місце подібного скупчення.

Характеристика, дана В. А. Городцовим Більському городищу, показує, що ця місцевість колись відігравала роль великого виробничого і торговельного центра. Відмічені тут залізообробне, мідноплавильне та керамічне виробництва, будівельна обмазка по дерев'яному каркасу, знахідки цементоподібних плиток на західному городищі, велика кількість грецького посуду, наявність глиняних статуеток, — все це становить комплекс ознак, що зближують Більське городище з тясминськими, насамперед — з Шарпівським.

Як видно з грецької кераміки, Більське городище молодше від тясминських городищ; воно виникло як торговельний і промисловий центр не раніше кінця VI ст. до н. е., швидше — на початку V ст.

Могильники, які оточують Більське городище, займають обширну площу. Великі кургани Скоробора пограбовані; в малих виявлені зруби (зрідка) і характерні лежа з лубка, натягнутого на дерев'яну раму. Інвентар своїм складом не відрізняється від інвентаря правобережних курганів. Ліпна кераміка трохи грубіша і має деякі місцеві варіації. Слід відзначити, що в курганах Більська знайдені хлібне колосся і зерна, що є безперечною ознакою хліборобства.

У цілому Більське городище можна розглядати як факторію, що виникла на торговельному шляху з Ольвії на північний схід, а відповідні знахідки — як явище торговельно-господарського порядку. На схід від Більська грецьких речей не знайдено, в усякому разі речей древньоскіфського часу.

Більськ знаходиться на правому березі Ворскли, а трохи західніше, в місці зближення її з системою Північного Дінця, розташована Кириківка, де, як було вже відзначено, встановлено змішання обрядів поховань у склепах і катакомбах, і десь поблизу, мабуть, закінчується область поширення перших у скіфські часи.

Результати вищенаведеного аналізу археологічних пам'яток Середньої Наддніпряни можна зіставити з відповідними висловлюваннями Геродота.

Тільки згадуючи про будинів, Геродот відзначає, що вся їх країна: вкрита різнорідним лісом; ця згадка, як і його вказівка про полювання на диких тварин, які мали промислове значення, може служити доказом щодо значення мисливства в господарстві країни.

Землі будинів розташовані в глибині материка, до якого від „кута Меотійського озера“ 15 днів шляху. Це аж ніяк не може бути більше як 600 км. Але на північний схід і на північ від гирла Дону найближчі великі лісні масиви віддалені, безперечно, далі ніж на 600 км. Отже, будинські ліси можна шукати лише в межах Української РСР. Зважаючи на те, що Геродот не мав точних відомостей про відстані у східних від Дніпра областях, ми маємо право припускати, що стик між землями скіфів-кочівників, савроматів і будинів знаходився в північно-західному куті сучасної Харківської області, і звідси землі і влада будинів поширювались на захід, по всій Середній Наддніпряниці. „Велике озеро в найбільшому лісі“, як відзначає Геродот, може цілком відповідати водному скупченню під Смілою і зв'язаному з ним Ірдинському болоту.

Місцезнаходження територіально пов'язаних з будинами гелонів треба шукати, виходячи з прямих і цілком ясних вказівок на еллінізований уклад їх життя, на поліс, місто-общину розмірами понад 20 км², огорожений дерев'яною стіною, з дерев'яними будинками і храмами, в яких відбувалися грецькі релігійні обряди.

Особливе значення мають такі дані. Гелони, безсумнівно, етнічно чуже угруповання, це — елліни (і чи не знати про них Геродотові?), які „виселилися з торговельних міст“.

Тут підкреслюється, по-перше, те, що гелони походять не з грецької метрополії, а з колоній і, найімовірніше, з Ольвії та її найближчих факторій; по-друге, визначення „торговельні міста“ дає вказівку на цілі, які мали ці „елліни за походженням“, виселившись у нові місця.

Гелони, не забуваючи рідної мови, вживають для зносин з оточуючим світом місцеву мову, яку Геродот називає скіфською, безпосередньо за цим вказуючи: „будини розмовляють іншою мовою, як гелони“. Тут ми натрапляємо на дійсно темне місце тексту, бо сама побудова першої фрази розділу 109 літературно не узгоджується з кінцем попереднього розділу 108.

Якщо погодитись, що мова будинів — не скіфська, то гелони, які вживали скіфську і грецьку мови, не мали б можливості розмовляти з місцевим населенням — з будинами, „споконвічними жителями країни“, серед яких оселилися, як про це свідчить Геродот, гелони. Це свідчення призводить до ризикованого висновку про те, що будини розмовляли скіфською мовою. У нас немає підстав для такого висновку, і ми залишаємо питання про мову будинів відкритим, вказавши лише, що є досить історико-археологічних ознак, на основі яких можна припустити існування певної мовної єдності неврів, скіфів-орачів, будинів і скіфів західної частини Лівобережжя.

Не вважаємо за можливе тлумачити 108 і 109 розділи книги Геродота так, як це робить проф. М. І. Артамонов, який встановлює „гелонобудинів“ як етнічну одиницю і заперечує факт вкорінення греків у глибину Скіфії. Якщо викреслити все, що так докладно і з такою певністю сказав Геродот про гелонів, то ні до чого і взагалі користуватися його номенклатурою.

Все ж не пришельці-гелони самі по собі цікавлять нас. Визначити їх територію — значить знайти вихідний пункт для розшуків землі будинів — споконвічних жителів Лісостепу. Тому вважаємо потрібним додати до зазначених вище археологічних даних такі історичні відомості про гелонів, які є в Геродота.

„Цар“ гелонів бере участь у нараді представників племен, скликаних з приводу розпочатого персами наступу. На цій нараді скіфи звернулися по воєнну допомогу, і тільки „цар“ гелонів та „царі“ будинський і савроматський „одноставно обіцяли допомогти скіфам“.

Це вказує на спільність їх інтересів, а отже, і на суміжність територій чотирьох „народів“, як їх називає у цьому випадку Геродот, від імені яких виступали царі.

Про виступ „царя“ гелонів, як і „царя“ будинів, сказано також у розділі 120, в якому розповідається про розподіл сил союзників по трьох арміях. У повній відповідності з територіальною, так би мовити, спаяністю гелонів і будинів їх війська входять до одного угруповання під керівництвом Токсакіса.

Є в Геродота і певні вказівки щодо доручення, даного Токсакісу: відступати спочатку „в напрямі до тих земель, які відмовили їм у союзі, маючи на меті втягнути їх у війну“, та ін. Цей похід відбувся, як про це розповідається у розділі 125, через землі меланхленів, андрофатів, неврів і аж до земель агафірсів, тобто із сходу на захід, у зворотному напрямі, але суворо дотримуючись того порядку племен, які межують з Скіфією, як це перераховано в розділі 100.

Отже, немає підстав виносити місцепроживання будинів, як і гелонів, за північні межі цієї прикордонної дуги. Ще менше підстав для того, щоб вважати, що андрофагам, в яких „найдикіші звичаї, які не визнають правди і не мають законів“, яких Геродот називає навіть „людожерами“, належали області, що були в постійних стосунках з греками, області найяскравіших археологічних культур, відомих у верхів'ях Тясмина і пониззях Росі. Розшуки гелонів, які визначають місцезнаходження будинів на північ від Росі, залишаються такими ж марними, як марними були б розшуки їх земель у Волго-Донських степах.

Будинів Геродот визначає як „велике і багатолюдне плем'я“, нібито порівнюючи їх з царськими скіфами, яких називає „найкращими і найчисленнішими з скіфів“. Такому визначенню будинів відповідає описана нами вище велика область, що простягається від р. Гуйви до Північного Дінця і від Києва до Кіровограда, з її численними похованнями у дерев'яних „будинках“ і багатим інвентарем добре озброєної племінної верхівки. Гелони, місцезнаходження яких ми визначаємо у верхів'ях Тясмина на основі археологічних пам'яток, визначаються як етнічно чужа, але впливова і багата група. Ця група пристосувалася до місцевих умов і поступово асимілювалася з місцевим населенням, але все ж залишилася свого роду колонією, яка висувала торговельні форпости на північ і північний схід.

Ті локальні типи середньодніпровської культури, які нами були накреслені вище, можуть бути пояснені так: „будини“ є таким же збірним позначенням, як і „скіфи“, тобто — панівна племінна група дає свою назву всьому населенню підвладної території. Як скіфів об'єднує скотарство, що має найголовніше значення у степовому господарстві, так будинів об'єднує лісостепове господарство, побудоване на землеробстві, скотарстві і мисливстві. Але в умовах родоплемінного суспільства періоду бронзи діяли досить глибокі відмінності між Правобережжям і Лівобережжям, не стерті об'єднанням обох областей під владою будинів. Цим насамперед і обумовлена культурна багатообразність Середньої Наддніпряниці у скіфські часи.

Повинні були тут позначитися і той чи інший ступінь близькості до того торговельного шляху, який проходив повз Лісостеп, той чи інший ступінь значущості місцевого вождя (тільки так можуть бути зрозумілі номархи Геродота), в цілому все ж підлеглого будинському „царю“, що мав зверхність, і ті чи інші місцеві ресурси, які могли б служити предметами торговельного обміну.

Серед місцевих ресурсів Лісостепу найбільше значення повинно було мати, як нам здається, захоплення в полон людей та полювання на диких тварин.

Як уже про це говорили, важко припустити, щоб зерно вивозилося до моря з досить віддалених областей. Перегонка худоби імовірніша, хоч напевно, щоб у степу, який оточував Ольвію, була велика потреба в худобі. Полювання, яке крім м'яса для харчування населення давало ще лосячу шкуру, оленячі роги, особливо, як це відзначив Геродот, хутра і дорогоцінний медичний препарат, а також захоплення полонених з середовища неозброєного населення, яке давало найбільш ходовий у греків товар — рабів, нам уявляються основними джерелами товарного нагромадження для місцевої знаті. Мав деяке значення і вивіз лісового меду та воску.

У роменських могильниках, як ніде, збереглося багато зброї, починаючи від найдавніших скіфських типів. Багато її і на Тясміні, є досить і на Росі. За сучасного стану вивчення пам'яток скіфської архаїки при-

роменське Посулля можна визначити як адміністративно-племінний центр будинів, городища Тясмина — як поліс гелонів, а ті поховання, в яких змішалися грецькі і місцеві елементи, — як явище, що стало приводом для необізнаних еллінів називати і гелонів — будинами.

Досить переконливим доказом, який ще потребує поглибленого вивчення, але який свідчить про можливість тієї топографізації будинів, що подається, служить відзначене вище проникнення у поховання другої половини VI ст. до н. е. невідських (верхньодністровських) культурних елементів. Збіг дати, яка вказується Геродотом для „переселення неврів“, з появою блискучого чорного лощення, деяких форм і прикрас кераміки та інших ознак висоцької культури на Середній Наддніпрянщині, цілком відповідає як нашій топографізації будинів, так і смислу Геродотового тексту: неври „оселилися разом з будинами“, тобто серед них, не займаючи відокремленої території, як це зробили гелони.

Пам'ятки, які відповідають скіфському часу в північній частині Лісостепу, ще не виявлені, тому області місцепроживання андрофагів („людожерів“) і меланхленів, назву яких Геродот передає грецькими описовими позначеннями, не піддаються визначенню. В усякому разі можна твердити, що обидва ці племена повинні бути розміщені біля північних кордонів Геродотової Скіфії, причому меланхленів, які стикалися з савроматами, треба розмішувати на схід від андрофагів.

Питання про ці племена, так само як і питання, що пов'язані з агафірсами, неврами, таврами, савроматами, не входять, як уже зазначалося, до теми нашого дослідження.

Щодо скіфів-орачів, то питання про їх топографізацію не може бути остаточно вирішеним без широких польових досліджень на території від Немирова до Звенигородки (навіть до Шполи) і від Житомира до Балти. Відводити для них величезну територію від верхів'їв Дністра до Дніпра не дозволяє виразна різниця між археологічними пам'ятками обох областей та незначна роль, яку Геродот у своєму описі відводить „скіфам-орачам“.

Отже, на основі всього сказаного можна зробити такі висновки:

1) Скіфами царськими (базилідами) і кочовими (номадами) греки називали приазовських скотарів, які відокремились у давні, доскіфські часи від осілого населення північної частини лівобережного Лісостепу і поступово зайняли приазовські степи своїми кочовищами, а в VI ст. до н. е. захопили і причорноморські степи, загарбавши також частину прикордонного між неврами і будинами Дністро-Бузького межиріччя.

2) Етнічний зв'язок степових скіфів Геродота з племенами Лісостепу повинен бути віднесений до доскіфського минулого. Розходження між цими племінними угрупованнями з часом збільшувались, і кінець кінцем скіфи як етнічна одиниця, в силу історичних причин, розчинилися в оточуючому їх середовищі кочівників. Степові скіфи повинні бути виключені з числа прямих компонентів, які діяли при сформуванні східного слов'янства.

3) Тільки будини і споріднені з ними неври виступають як історична основа південної парослі східного слов'янства. Скіфи-орачі займають проміжне, ще не визначене місце між будинами і неврами.

К ВОПРОСУ О ТОПОГРАФИЗАЦИИ ПЛЕМЕН СКИФИИ

Резюме

Вопрос о топографизации племен Скифии является одним из основных при разрешении проблемы происхождения восточных славян и изучения древнего периода истории СССР.

В результате применения метода порегионального изучения археологических памятников и сопоставления их со сведениями Геродота явилась возможность согласования этих двух источников на следующих основаниях.

Географически Скифия V в. до н. э. определяется в пределах Украинской ССР без ее западных областей. В рассмотрение не включены пограничные племена — агафирсы, невры, андрофаги, меланхлены. Учтены доскифские корни населения каждой из намечаемых племенных территорий. Выработанная на таких основаниях палеоэтнографическая карта представляется в следующем виде.

Приазовье и Нижнее Приднепровье занимали кочевники строго скифского облика, и здесь сложилась военно-демократическая организация скифского типа как результат откочевания скотоводов в степи.

Подвластные скифам георги находились, как общеустановлено, в бассейне р. Ингульца; их земледельческая продукция шла на вывоз через приморские города-колонии в пользу греков и базилидов. Этнически смешанное племя — каллипиды представлены в погребениях ольвийской периферии, в которых греческий инвентарь сочетается с вооружением скифского типа и со „срубам“. Алазоны-земледельцы, эксплуатируемое племя, обитали в плодородном Побужье, предположительно, до устья р. Синюхи, на опустошенных скифами землях киммерийцев.

На Верхнем Побужье находилась земля аротеров, подчиненных базилидам (памятники немировского типа). Западная граница пахарей проходила по р. Збручу (или Смотричу), откуда начиналась земля несомненно родственных им невров.

От Житомира до р. Ворсклы простирается область распространения погребальных сооружений типа сруба-„дома“ и приднепровской керамики. На этой территории наблюдаем ряд вариаций культуры, выражающих различные хозяйственные и, до известной степени, племенные различия, создавшиеся на почве тех племенных особенностей, которые в доскифское время существовали между Правобережьем и Левобережьем, и исторических факторов, действовавших в скифское время.

Среднее Приднепровье — область будинов. Повидимому, будины, также как и скифы, властвовали над группой родственных племен, а центр их находился на Левобережье (Посулье).

Ряд памятников подтверждает сообщение Геродота о том, что невры в середине VI в. селились среди будинов.

Полис Гелон — внутренний центр греко-скифской торговли находился в верховьях р. Тясмина, а его эпицентры — в низовьях р. Роси и в Бельске на Ворскле.

Скифы, властвовавшие в степи и подчинившие себя (вряд ли на очень долгое время) население Верхнего Побужья, рассеялись среди кочевых племен, передвигавшихся в более позднее время. Гелоны были в конце концов поглощены, а отчасти — изгнаны из земли будинов.

Будины — великое племя вместе с родственными им правобережной группировке аротерами и неврами легли в основу южной ветви восточных славян.